

**INSON HUQUQLARI TO‘G‘RISIDAGI G‘OYALARNING
PAYDO BO‘LISHI VA TARIXIY RIVOJLANISH BOSQICHLARI**

Abduraimova E‘zoza Akbar qizi

Jizzax davlat pedagogika universiteti

Tarix fakulteti talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada inson huquqlari g‘oyasining shakllanishi va tarixiy rivojlanish bosqichlari tarixiy-huquqiy hamda tizimli tahlil asosida keng yoritiladi. Qadimgi Sharq va G‘arb sivilizatsiyalaridagi dastlabki huquqiy tasavvurlar, o‘rta asr diniy-falsafiy qarashlari, Yevropa ma‘rifatparvarligi davridagi tabiiy huquq nazariyasi, konstitutsiyaviy harakatlar hamda xalqaro huquq tizimida inson huquqlarining universallasuvi izchil tahlil qilinadi. Shuningdek, inson huquqlarining avlodlar bo‘yicha rivojlanish konsepsiyasi va zamonaviy global jarayonlar ta‘sirida yangi huquqiy yo‘nalishlar vujudga kelishi ilmiy asosda ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: inson huquqlari, tabiiy huquq, konstitutsiyaviylik, deklaratsiya, universallik, demokratiya, xalqaro huquq, huquqiy davlat.

Inson huquqlari insoniyat tamadduni rivojining mahsuli bo‘lib, u shaxsning qadr-qimmati, erkinligi va daxlsizligini e‘tirof etuvchi fundamental huquqiy institut sifatida shakllangan. Inson huquqlari g‘oyasi tarixan ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlar, siyosiy tizimlar va falsafiy tafakkur taraqqiyoti bilan uzviy bog‘liq holda rivojlanib kelgan. Mazkur institut bugungi kunda demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatining ajralmas belgisi sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Qadimgi davrda inson huquqlari g‘oyalarining shakllanishiga to‘xtaladigan bo‘lsak, Inson huquqlariga oid dastlabki tasavvurlar qadimgi Sharq sivilizatsiyalarida uchraydi. Ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi

normalar jamiyat barqarorligini ta'minlashga qaratilgan bo'lib, adolat va javobgarlik tamoyillari shakllana boshlagan.

Qadimgi Misr va Hindiston sivilizatsiyalarida ham shaxs huquqlari va ijtimoiy adolat tamoyillari muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Misr piramidalar davrida farovonlik va jamiyat tartibini saqlash maqsadida, podsho farmonlari orqali yer, mulk va resurslardan foydalanish tartibga solingan. Hindistonning qadimgi "Manu Kodeksi" ijtimoiy rollar, kasten tizimi va shaxsiy huquqlarni belgilovchi qoidalarni o'z ichiga olgan[1]. Bu normalar insonning jamiyatdagi o'rni va ijtimoiy mas'uliyatini belgilashga xizmat qilgan.

Bundan tashqari, Sharq falsafiy an'analari – masalan, Konfutsiy nazariyasi – insonning axloqiy mas'uliyati, ota-ona va hukumat oldidagi majburiyatlarini huquqiy va axloqiy jihatdan tartibga solgan. Shu tarzda qadimgi Sharqda huquqiy va axloqiy g'oyalar bir-birini to'ldirgan

Qadimgi Yunonistonda polis tizimi fuqarolik erkinligi va siyosiy ishtirok g'oyalarini rivojlantirdi. Antik falsafada insonning tabiiy mohiyati va adolat tushunchasi keng muhokama qilindi. Stoiklar barcha insonlar tabiatan teng degan qarashni ilgari surdilar[2].

Inson huquqlari g'oyasining rivojlanishida diniy ta'limotlar muhim rol o'ynagan. Xristianlikda inson hayoti va qadr-qimmatini ilohiy asoslarga tayanadi, adolat, rahm-shafqat va muhtojlarni himoya qilish masalalari rivojlangan. Shuningdek, Buddizm va Jainizm kabi Sharqiy dinlarda shaxsiy erkinlik, zo'ravonlikdan voz kechish va tenglik g'oyalari ilgari surilgan.

Rim huquqida "huquq subyekti", "mulk daxlsizligi" va "majburiyat" tushunchalari ishlab chiqildi. Ushbu normalar keyinchalik Yevropa huquq tizimining asosiga aylandi[3].

O'rta asrlar: diniy-falsafiy talqin va konstitutsiyaviy kurtaklar davrida esa, inson huquqlari diniy ta'limotlar asosida talqin qilindi. Islom huquqiy tafakkurida insonning hayoti, sha'ni va mulki muqaddas deb e'tirof etilib, adolat va tenglik tamoyillari mustahkamlangan[4]. Islom huquqida esa

insonning sha'ni, mulki va erkinligi mustahkam himoya qilingan; sud adolati, mulk daxlsizligi va shaxsiy erkinlikni cheklamaslik tamoyillari qat'iy tartibga solingan. Shu bilan birga, huquqiy normalar jamiyatdagi ijtimoiy tartib va adolatni ta'minlashga yo'naltirilgan.

Yevropada feodal tuzum sharoitida huquqlar tabaqaviy xarakter kasb etgan bo'lsa-da, 1215-yilda qabul qilingan Magna Carta qirol hokimiyatini huquqiy cheklash va qonun ustuvorligini e'lon qilish orqali muhim konstitutsiyaviy qadam bo'ldi[5].

Yangi davr va tabiiy huquq nazariyasining shakllanishi XVII–XVIII asrlarda tabiiy huquq nazariyasi inson huquqlarini tug'ma va ajralmas deb e'tirof etdi. John Locke insonning hayot, erkinlik va mulk huquqlarini tabiiy huquqlar sifatida asoslab berdi[6]. Montesquieu hokimiyatlar bo'linishi nazariyasini ishlab chiqib, siyosiy erkinlik kafolatlarini mustahkamladi. Jean-Jacques Rousseau esa xalq suvereniteti va ijtimoiy shartnoma g'oyasini ilgari surdi[7].

Volter va Diderot kabi faylasuflar fikr erkinligi, diniy bag'rikenglik va fuqarolik erkinliklari masalasini ilgari surdilar. Shuningdek, iqtisodiy va ijtimoiy huquqlar bilan bog'liq masalalarda Adam Smith va boshqa iqtisodchilar bozor va davlatning ijtimoiy rolini tahlil qildilar.

Mazkur nazariy qarashlar 1776-yildagi United States Declaration of Independence hamda 1789-yildagi Declaration of the Rights of Man and of the Citizen hujjatlarida o'z ifodasini topdi[7].

XIX–XX asrlarda inson huquqlarining kengayishi va xalqaro tizimga aylanishi davri sifatida talqin qilinadi. XIX asrda sanoatlashuv jarayoni natijasida ijtimoiy-iqtisodiy huquqlar shakllandi. Mehnat qilish, ta'lim olish va ijtimoiy ta'minot huquqlari davlat siyosatining muhim yo'nalishiga aylandi.

Ikkinchi jahon urushidan so'ng inson huquqlari xalqaro miqyosda mustahkamlandi. 1948-yilda United Nations tomonidan qabul qilingan Universal Declaration of Human Rights inson huquqlarining universalligini

e'lon qildi. 1966-yildagi xalqaro paktlar inson huquqlarini majburiy xalqaro-huquqiy normalar darajasiga ko'tardi[8].

XX asrda inson huquqlarining universalizatsiyasi va xalqaro himoyasi muhim bosqichga kirdi. 1945-yilda BMTning tashkil etilishi, 1948-yilda Inson Huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasining qabul qilinishi global me'yorlarni yaratdi. Shuningdek, XX asrda gender tengligi, bolalar huquqlari va nogironlar huquqlari masalalari ham xalqaro huquqiy normaga kiritildi. 1989-yilda qabul qilingan Bolalar Huquqlari Konvensiyasi, 1979-yilda qabul qilingan Xalqaro Ayollar Huquqlari Konvensiyasi inson huquqlarini yangi yo'nalishlar bilan boyitdi[6].

Zamonaviy bosqich va inson huquqlarining yangi avlodlari haqida fikr yuritsak, Hozirgi davrda inson huquqlari uch avlod konsepsiyasi asosida rivojlanmoqda. Birinchi avlod – fuqarolik va siyosiy huquqlar; ikkinchi avlod – ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy huquqlar; uchinchi avlod – kollektiv huquqlar[8].

Globalizatsiya va raqamli texnologiyalar rivoji natijasida shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, bioetika va ekologik huquqlar dolzarb masalaga aylandi.

Raqamli asrda inson huquqlari yangi yo'nalishlar bilan boyib bormoqda:

- Shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish va kiberxavfsizlik huquqlari;
- Sun'iy intellekt va biotexnologiyalar bilan bog'liq etik va huquqiy masalalar;
- Atrof-muhit va iqlim huquqlari (uchinchi avlod huquqlari doirasida).

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, Inson huquqlari g'oyasi uzoq tarixiy evolyutsiya natijasida shakllanib, bugungi kunda xalqaro huquq tizimining markaziy instituti sifatida e'tirof etilmoqda. U inson qadr-qimmatini himoya qiluvchi, davlat hokimiyatini huquqiy mezonlar bilan cheklovchi hamda jamiyat taraqqiyotini demokratik tamoyillar asosida yo'naltiruvchi muhim

mexanizmdir. Inson huquqlari konsepsiyasi faqat yuridik yoki siyosiy masala emas, balki madaniy, axloqiy va ijtimoiy qadriyatlarni ham o‘z ichiga oladi.

Huquqiy jamiyat barpo etishda huquqiy madaniyatning o‘rni katta; shaxsning huquqiy bilimlari va jamiyatning huquqiy ongi huquqiy normalarni samarali amalga oshirishni ta’minlaydi. Milliy qonunchilik va xalqaro normalar o‘rtasida uyg‘unlik yaratish, global hamkorlik va inson huquqlarini himoya qilish mexanizmlarini kuchaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mo‘minov A.R., Tillabayev M.A. Inson huquqlari. – Toshkent. TDYI, 2013. – B. 12–35.
2. Mingboyev U. Sud – fuqarolar himoyachisi. – Toshkent. 2001. – B. 21–27.
3. Mbayye K. Human Rights and Rights of Peoples // *International Law: Achievements and Prospects*. – Paris: UNESCO, 1992. – P. 1042–1048.
4. Nersesyans V.S. Huquq falsafasi. – Toshkent. Adolat, 2003. – B. 45–78.
5. Rustamboyev M., Nikiforova Y. Huquqni muhofaza qilish organlari. – Toshkent. Adolat, 2006. – B. 38–52.
6. Saidov A.X. Inson huquqlari bo‘yicha xalqaro huquq. – Toshkent. Konsauditinform-Nashr, 2006. – B. 26–84.
7. Locke J. *Two Treatises of Government*. – London, 1689.
8. Donnelly J. *Universal Human Rights in Theory and Practice*. – Cornell University Press, 2003. – P. 98–201.
9. Ishay M.R. *The History of Human Rights*. – University of California Press, 2004. – P. 63–75.